

3. Mõningad olulised põhimõtted seoses riigi ning usu- ja veendumusvabadusega

Usu- ja veendumusvabaduse sisustamist juhivad paljud aluspõhimõtted, mis määravad suhte riigiga. Inimväärikuse austamise tähtsusest, mis tähendab ühtlasi austust üksikisiku enesemääratluse ja identiteedi vastu, oli juba juttu. Järgnevalt vajavad käsitlemist sellised põhimõtted nagu riigi neutraalsus, mittediskrimineerimine ja usuliste ühenduste autonoomia. Nendega seonduvad küsimused riigi kohustustest (*respect, protect, fulfill*). Need on omakorda seotud õiguste tõhusa kaitse (*effective protection of rights*) nõudega, mis tuleneb ka Eesti rahvusvahelistest kohustustest järgida inimõiguskonventsioone.

Põhiseaduse tekstist ei leia otsesõnu väljendit *neutraalsus usuküsimustes*, ent see ei tähenda, et selline nõue Eesti õiguskorras puudub. Nagu öeldud, on Eesti põhiseaduses sätestatud igaühe südametunnistuse-, usu- ja mõttevabadus ning kuulumine kirikutesse ja usuühingutesse on vaba. Põhiseaduses lisatakse, et „Riigikirikut ei ole”.¹ Seega sisaldub põhiseaduses riigi ja religiooni lahususe ning võrdse distantssi hoidmise reegel kõigi uskude (ja ka veendumuste) suhtes.

Nagu sissejuhatuses mainitud, on peale põhiseaduse Eesti õiguskorras olulised rahvusvahelised normid ja üldtunnustatud põhimõtted ning EL-i õigus. Euroopa Inimõiguste Kohus on oma lahendites korduvalt rõhutanud, et riigi kohustus on olla usuelu neutraalne ja erapooletu korraldaja (*neutral and impartial organiser of the exercising of various religions, faiths and beliefs*).² Kohus on lisanud, et see roll on tähtis avaliku korra, harmoonia ja tolerantsuse säilitamiseks demokraatlikus ühiskonnas.³ Neutraalsus usuküsimustes on eeldus pluralismile, mis on eespool nimetatud kuulsa Kokkinakise kaasuse järgi demokraatliku ühiskonna alustala.

Silmas tuleb ühtlasi pidada seda, et neutraalsus ja erapooletus, nagu on mõistetud Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas, ei too endaga kaasa rahvusvahelist kohustust riigi ja usuorganisatsioonide rangele lahutatusele ega sekulaarsusele, nagu seda on

näiteks *laïcité*-põhimõtte Prantsusmaal ning riigi ja kiriku lahutatuse põhimõtte Ameerika Ühendriikides.⁴ Konventsioonis ei kirjuta riigi ja usuliste ühenduste suhete kohta ette konkreetset mudelit. Konventsioon austab riikide kultuurilisi ja usulisi traditsioone, samas peab olema igaühe usu- ja veendumusvabadus kaitstud.⁵ Iga üksikjuhtumi puhul tuleb peale eeltoodu arvestada selliste põhimõtetega nagu pluralism, võrdne kohtlemine ning usu- ja veendumusvabaduse tõhus kaitse. Eesti põhiseaduse põhimõtet „Eestis ei ole riigikirikut“ tuleb tõlgendada selles võtmes.

Erinevalt paljude teiste riikide põhiseadustest ei sisalda Eesti põhiseadus ühtegi märget religioosse kuuluvuse, traditsiooni ega püüdluste kohta Eestis. Võib nõustuda, et religioon ja identiteet on Eestis nõrgalt seotud võrreldes näiteks selliste riikidega nagu Poola, Leedu ja Itaalia ning ka Venemaa.⁶ Seda tunduvad kinnitavat statistilised andmed religioossuse kohta Eestis⁷, kuigi pole päris täpne öelda, et Eesti on uskmatute riik.⁸ Samas puudub sõnaline osutus sekularismile⁹ kui konstitutsioonilisele põhimõttele. Seega tuleb mõista, et igaühe õigus usu- ja veendumusvabadusele koos sõnastusega riigikiriku lahususe kohta („Riigikirikut ei ole“) suunab avaliku võimu neutraalsuspõhimõtte ja selle järgimise juurde.

Põhiseadust tuleb vaadelda kui tervikut ja neutraalsusküsimuse mõistmisel tuleb järgida ka kohustust mitte diskrimineerida (põhiseaduse § 12).¹⁰ Ühe usulise ühenduse eelistamisel teisele peavad olema kaalukad õigustused, seda tuleb iga üksikotsustuse juures veenvalt põhjendada, eriti kui see seondub näiteks riigi toetustega või avaliku teenuse tellimisega.

Nagu põhiseaduse kommentaarides öeldud, ei tähenda see, et riik ei võiks usuliste organisatsioonidega koostööd teha ega anda neile näiteks avalikke ülesandeid. Riigi selline tegevus tuleb kõne alla eelkõige usu- ja veendumusvabaduse ning võrdsusõiguste kaitse eesmärgil, mitte ühe usulise ühenduse edendamise eesmärgil.¹¹ Näiteks perekonnaseaduse¹² alusel saab siseminister anda abielu sõlmimise õiguse kiriku, koguduse või koguduste liidu vaimulikule.¹³ „Sellega ei ole riik tunnustanud kiriklikku abielu, vaid teinud kirikus abiellujatele ilmalike perekonnaseisutoimingute sooritamise lihtsamaks.“¹⁴ Mitmes institutsioonis teenivad kaplanid, kelle ülesanne on nõustada inimesi hingehoiu- ja muudes küsimustes. Koostöö riigiga võib kõne alla tulla teisteski valdkondades, kus riik ja usulised ühendused tegutsevad avalikes huvides (nt sotsiaalhoolekanne, kriminaalennetus). Näiteks Vabariigi Valitsuse ja Eesti Kirikute Nõukogu vahel on sõlmitud ühishuvide protokoll, mis pärineb 17. oktoobrist 2002.¹⁵

Samas tuleb usulistele ühendustele avalikke ülesandeid andes ja neid ülesandeid täites jälgida, et igaühe põhiõigus usu- ja veendumusvabadusele oleks tagatud. See ei pruugi olla praktikas nii lihtne nagu teoorias. Ka Eestis on vaieldud mõnegi tava üle, näiteks usuliste ühenduste esindajate osalemise üle avalikel tseremooniatel, ehkki selline traditsioon on välja kujunenud. Traditsiooni kõrval võib see olla vajalik selleks, et tunnustada seda osa elanikest, kellel on usulised veendumused. Võib veel küsida, kas täielikult usuvaba tseremoonia on neutraalne. Kas usust ja näiteks ususümbolitest puhas avalik ruum on neutraalne?[16](#)

Üksikisiku usu- ja veendumusvabadusega seoses tuleb vahemärkusena lisada, et see ei anna õigust nõuda olla vaba kellegi teise usu või veendumuste väljendamisest. Sisuliselt kaasneb selle õigusega kohustus taluda, austada teistsuguseid maailmavaateid ja nende väljendusi nii-öelda mõlemas leiris. Selline lähenemine oli ka eespool käsitletud Kokkinakise kaasuse sisuks.

Loomulikult on riigi roll siin tundlik ja praktikas võib olla keeruline arvestada kogu usulise või veendumusliku mitmekesisusega. Samas võime riikide praktikas näha teatud fookuse muutust: religiooni vaadeldakse pigem kultuurifenomenina kui olulise, kaitset vajava komponendina üksikisiku identiteedis.[17](#) Religioon kultuurifenomenina on oluline, kuid selles nihkes peitub oht tähtsustada üle riigi rolli usuküsimustes kollektiivse identiteedi kujundajana üksikisiku ja usuliste ühenduste arvelt,[18](#) seda eriti praegu, mil vohab populism ja paremäärmuslus.

1993. aastal avaldas ÜRO inimõiguste komitee ICCPR-i artiklite tõlgendamiseks oma üldkommentaari nr 22, mis sisaldavad kaalukaid pidepunkte riigi ja usuliste ühenduste suhete reguleerimiseks ning üksikisiku usu- ja veendumusvabaduse kaitseks.[19](#) Kiriku ja riigi suhete asjus leidis komitee, et pakti artikkel 18 rakendub kõigi usuliste ühenduste kohta, mitte ainult nn traditsiooniliste religioonide või nendega oma institutsioonide ja praktika poolest sarnaste religioonide kohta.[20](#) Seepärast vaatleb komitee hoolikalt kõiki diskrimineerimise tendentse ükskõik millisel alusel ja sõltumata sellest, millise religiooni või veendumusega on tegu. Sealhulgas ei ole aktsepteeritav diskrimineerimine alusel, et usuline ühendus on vast loodud või esindab vähemust, millesse valdav religioon suhtub vaenulikult.[21](#)

Üldkommentaari artiklis 9 märgib komitee, et riigireligiooni või ametlikult või traditsiooniliselt tunnustatud religiooni või sellise religiooni olemasolu, kuhu kuulub enamus rahvastikust, ei saa olla pakti artiklites 18 ja 27 kehtestatud õiguste piiramise alus. Neid seisukohti on toonitanud ka OSCE oma poliitilistes

dokumentides.[22](#)

Selline lähenemine sai taaskinnitust Euroopa Inimõiguste Kohtu suhteliselt hiljutises kaasuses *Ancient Baltic Religious Association Romuva vs. Leedu*, kus paganlikku usku Romuva ühendus vaidlustas edukalt enda mittetunnustamise. Kohus rõhutas, et riigi levinuima usuühingu (katoliiklaste) vastuseis ei ole asjakohane argument väiksema usuühingu riiklikule mittetunnustamiseks. Leiti, et Leedu seim ei hoidnud küsimust arutades neutraalset joont.[23](#)

Siiski tuleb veel kord tunnistada, et neutraalsus on usuküsimustes keeruline ja mitmetahuline mõiste ning seda on avalikus debatis ka erinevalt sisustatud. Samas argumenteerivad Bielefeld, Ghanea ja Wiener veenvalt, et paremat normatiivset kontseptsiooni pole kusagilt võtta: pigem tuleb olla teadlik, et seda on riikide praktikas kasutatud mitmel erineval viisil. Parimal juhul arvestab see diskrimineerimiskeeldu ja tõeliselt mõttekas on ta siis, kui me räägime kaasavast neutraalsusest[24](#) (*inclusive neutrality, inclusive even-handedness*).[25](#)

Sellega haakub teema riigi kohustustest usu- ja veendumusvabaduse kaitsel. Need on võõrkeelses kirjanduses ning näiteks inimõigusdokumentides jagatud kohustuseks hoiduda sekkumast (kohustus austada, *respect*), kohustuseks kaitsta (*protect*) ning kohustuseks edendada/täita (*promote, fulfil*) usu- ja veendumusvabadust.

Usu- ja veendumusvabadus on ajalooliselt niinimetatud klassikaline vabadusõigus, mis eelkõige tähendab riigi negatiivset kohustust mitte sekkuda usu- ja veendumusvabaduse teostamisse (*hands off policy*). Samas tuleneb nii Eesti põhiseadusest kui ka rahvusvahelistest inimõiguslepingutest positiivne kohustus pakkuda kaitset nii teiste isikute kui ka organisatsioonide, sealhulgas tööandjate eest. Riigil lasub ühtlasi positiivne kohustus luua inimõiguste kaitsel nii-öelda taristu (töötav kohtusüsteem, politsei jms).

Vaieldavaim kohustus on kohustus edendada/täita usu- ja veendumusvabadust. Selle sisu ja ulatus – st kui kaugele peab riik minema või võib minna oma kohustuse täitmisel ja mida on religioossed isikud või ühendused õigustatud riigilt nõudma – on vägaagi vaieldav.[26](#) Eelkõige võiks seda kohustust vaadelda diskrimineerimiskeelu kaudu ja vajaduse korral teha kohandusi näiteks üldkehtivates seadustes.

Ka Euroopa Inimõiguste Kohus rõhutas näiteks kaasuses *Thlimmenos vs. Kreeka*[27](#), mis puudutas ebavõrdset kohtlemist usu tõttu, et võrdsusõigust ei ole rikutud mitte

ainult siis, kui riik kohtleb sarnases olukorras olevaid isikuid ilma objektiivse ja mõistliku põhjendusest erinevalt, vaid ka siis, kui riik ei kohtle märkimisväärselt erinevates olukordades olevaid isikuid ilma objektiivse ja mõistliku põhjendusest erinevalt.

Seepärast võib teatud juhtudel olla nõutud usuvabaduse ja võrdsusõiguse kaitseks erandite tegemine üldkehtivatest seadustest. Eestis ongi kehtestatud mitmes seaduses sellekohased erandid. Näiteks loomakaitseseaduses ning Vabariigi Valitsuse kehtestatud määrustes on ette nähtud erandid looma tapmisele usulisel eesmärgil. Soolise võrdõiguslikkuse seadust ei kohaldata registrisse kantud usulistes ühendustes usu tunnistamisele ja viljelemisele ega vaimulikuna töötamisele.

Bielefeld, Ghana ja Wiener paigutavad rahvusvahelises plaanis positiivsete kohustuste hulka ka usundiõpetuse (*education about religions*)[28](#) kohustuslikus aineprogrammis, et soodustada usu- ja veendumusvabaduse kaitset mitmekesisel ühiskonnas. Samuti kuulub nende hinnangul siia kohustus pidada eri kogukondadega dialoogi ja tagada vähemusreligioonide adekvaatne esitus meedias.[29](#)

Nagu öeldud, kuulub lisaks kaitse alla kollektiivne usu- ja veendumusvabadus, sh usuliste ühenduste autonoomia. See on veel üks tähtis põhimõte usu- ja veendumusvabaduse pusles. Usuliste ühenduste autonoomia võib kanduda üle ühendusega seotud asutustele (haiglad, hoolekande- ja haridusasutused jt). Usuliste ühenduste autonoomiat käsitlevad kaasused on jõudnud nii rahvusvahelistesse kui ka riigisisestesse kohtutesse.[30](#)

Ajalooliselt on usuliste ühenduste autonoomiavajadust nähtud mitmeti, ent tänapäeval võiks lähtuda ideest, et see on vajalik üksikisiku usuvabaduse kaitseks („Igaühel on vabadus nii üksinda kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt täita usutalitusi ...“). Kooskõlas rahvusvahelise inimõiguste õigusega ei nõuta Eesti seadustes, et religioosne kooslus peab ilmtingimata olema registreeritud ja juriidilise isiku staatusega.[31](#) Põhjalikud juhised ja näited parimatest kogemustest maailmas organiseeritud usuliste ühenduste kohta on kokku võetud OSCE juhistes usuliste ja veendumuslike organisatsioonide õiguslikust staatusest[32](#) ning ÜRO deklaratsioonis kõigi sallimatuse ning diskrimineerimise vormide likvideerimise kohta usu või veendumuse alusel (1981).

Usuliste ühenduste autonoomia on nii-öelda tugevam valdkondades, mis on otseselt seotud religioosse doktriiniga, st neisse on riigi sekkumine väga piiratud või

välistatud. Selline lähenemine on seotud juba eeltoodud nõudega, et riigil ei ole õigust otsustada, kas usk või selle väljendamine viis on legitiimsed. Ühe näitena võib tuua naiste välistamise vaimulikuna mitmes usulises ühenduses, kuigi selline lahendus ei pruugi olla kõigile inimõiguslastele meelepärane.

Inimõiguslaste seas võib täheldada vähemalt kahte leeri. Esimese leeri hinnangul on usuorganisatsioonidel õigus korraldada oma asju oma usu alusel ning riik võib sekkuda usuliste ühenduste siseasjadesse ainult äärmisel vajadusel. Selline on olnud Euroopa traditsiooniline (klassikaline) mudel, mis arvestab igaühe (sh konservatiivsemate) õigust usu- ja veendumusvabadusele. Teine, uuem seisukoht, eeldab usulistele ühendustele tehtud erandite kaotamist (nt soolise võrdõiguslikkuse nõudest). Igasugust üksikisiku õiguste ühitamatust organisatsiooni usuliste nõudmistega nähakse õigusküsimusena, mistõttu soovitatakse riigil agressiivsemalt sekkuda usuliste praktikate kooskõlastamisse inimõigustega.

Muutused usuliste ühenduste sees on aeganõudev protsess ja üleliigse sekkumisega võidakse soovitud tulemuse asemel kutsuda esile vastureaktsioon. Selgusele tuleb jõuda veel selles, mil määral on agressiivne sekkumine vajalik, sest kaitstud on ka konservatiivsed vaated ühendustes. Näiteks klassikalise mudeli juurde jäämine ei välista poliitilise ja ühiskondliku dialoogi jätkumist selleks, et saavutada soovitud muutused.[33](#)

- [1](#)Kiviorg, M. Neutraalsus usuküsimustes – müüt või tegelikkus?.- Sirp 3.1.2013. Usu- ja veendumusvabaduse kohta Eesti Vabariigi põhiseadustes vt: Kiviorg, M. Religiooniõigus: Individuaalne ja kollektiivne usuvabadus. Magistritöö. Tartu Ülikool 2000; Kiviorg, M. Kirikuõigus Eesti Vabariigi avaliku õiguse osana (a-te 1918–1940 ja 1991–1996 võrdlev analüüs.- Juridica. 1997/9, lk 465–471; Rohtmets, P. Eesti usuelu 100 aastat. Tallinn: Post Factum 2019; Vallikivi, H. Põhiõiguste peatükk Eesti 1920. aasta põhiseaduses. Riigiõiguse aastaraamat. Tartu: Juridica 2020, lk 44–46.
- [2](#)EIK Leyla Sahin vs. Türgi, 10.11.2005, p 107; EIK Manoussakis jt vs. Kreeka, 26.09.1996, p 47; EIK Hasan ja Chaush vs. Bulgaaria, 26.10.2000, p 78; EIK Refah Partisi (The Welfare Party) jt. vs. Türgi, 13.02.2003.
- [3](#)EIK Manoussakis jt vs. Kreeka, 26.09.1996, p 47; EIK Hasan ja Chaush vs. Bulgaaria, 26.10.2000, p 78.
- [4](#)Esimene oli algul mõeldud selleks, et kaitsta riiki katoliku kiriku mõjuvõimu eest, ning teine selleks, et kaitsta usklikke ja usulisi ühendusi riigi sekkumise eest usuellu.

- [5](#)Kuigi paljudes riikides on toimunud n-ö lahtiriigistamine (nt Rootsi 2000. a, Norra 2017. a), on Euroopas veel üksikuid riigikirikuga riike, nt Ühendkuningriik.
- [6](#)Vt sarnast mõtet: Kilp, A. Secularisation of Society after Communism: Ten Catholic-Protestant Societies.- Saumets, A., Kilp, A. (toim). Religion and Politics in Multicultural Europe. Tartu: Tartu University Press 2009, lk 226. Vähest religioossust on seostatud ka Eesti majanduseduga. Vt: Inglehart, R., Norris, P. Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World. Cambridge: Cambridge University Press 2003, lk 127.
- [7](#)Enamik Eesti elanikest ei kuulu ühessegi usulisse ühendusse. 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus.-
<https://www.stat.ee/et/statistikaamet/rahvaloendus-2021/2011-aasta-rahva-ja-eluruumide-loendus> (27.01.2021). Lühikäsitla statistiliste uurimuste kohta, vt: Kiviorg, M. Law and Religion in Estonia. The Netherlands: Kluwer Law International, 3 täiendatud ja muudetud tr. 2021, p 14-31.
- [8](#)Seda kinnitavad statistika ja uuringud, mis sisuliselt ütlevad, et usk on Eestis väga individuaalne (individualiseerunud) ning see, millesse usutakse, on väga mitmekesine alates traditsioonilistest uskudest kuni new age'i õpetuste ning joogapraktikateni. Ateiste on Eestis vähe. Vt nt: Uuring: eestlastel on oma usk.- Äripäev 22.4.2014; Maasoo, K. Elust, usust ja usuelust. Saar Poll, 2015.-
http://www.saarpoll.ee/UserFiles/File/Elus,%20usust%20ja%20usuelust_2015_ESITLUS_FL (1.3.2021).
- [9](#)Sekularismi tuleb selles kontekstis eristada sekulariseerumisest kui protsessist. Nt viiteid Eesti ühiskonna (eriti linnade) sekulariseerumisele täheldati juba 1930. a-te statistikas. Vt: Riigi Statistika Keskbüroo. Rahvastiku Koostis Ja Korteriolud: 1 III 1934 Rahvaloenduse Andmed. Tallinn: Riigi trükikoda 1935, Vihik II; Statistical Office of Estonia. 2000 Population and Housing Census: Education. Religion. Tallinn: Statistical Office 2002), lk 40.
- [10](#)Bielefeld, H., Ghanea, N., Wiener, M., lk 35.
- [11](#)Kiviorg, M., Roosma, P., p 23.
- [12](#)Perekonnaseadus – RT I, 27.10.2020, 15 .
- [13](#)Vt ka: perekonnaseisutoimingute seadus. – RT I, 18.12.2019, 5.
- [14](#)Kiviorg, M., Roosma, P., p 23; vt ka Kask, K. Kirikliku abielu institutsioon Eestis: aastatel 1920–1940 ning 1991–2002 võrdlev analüüs. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool 2002.
- [15](#)Siseministeerium. Usulised ühendused. –
<https://www.siseministeerium.ee/et/eesmark-tegevused/usulised-uhendused> (1.11.2021). Protokolli sõlmisid vabariigi valitsuse nimel tolleaegne peaminister

Siim Kallas ning Eesti Kirikute Nõukogu (EKN) president piiskop Einar Soone. Ükski teine ühendus (nt mittekristlik) ei ole sellise protokollini jõudnud, ega kindlalt sellist protokollit ka taodelnud. EKN on mittetulundusühing, mis ühendab kümmet kristlikku usuühendust. Mingis mõttes on tegemist haruldase koostöövormiga, kus on liikmeid, kes tavaliselt üksteisega koostööd ei tee.

- [16](#)Pikema arutelu kohta neutraalsusküsimuses vt nt: Kiviorg, M. Neutraalsus usuküsimustes – müüt või tegelikkus? – Sirp 3.1.2013. – <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/neutraalsus-usukuesimustes-mueuet-voi-tegelikkus/> (21.8.2021).
- [17](#)Vt nt: Lautsi kohtuasi Euroopa Inimõiguste Kohtus, kus sisuliselt öeldi krutsifiks olevat kultuuri-, mitte ususümbol. EIK Lautsi vs Itaalia, 18.03.2011.
- [18](#)Kiviorg, M. Neutraalsus usuküsimustes – müüt või tegelikkus? – Sirp 3.1.2013. – <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/neutraalsus-usukuesimustes-mueuet-voi-tegelikkus/> (21.8.2021).
- [19](#)ÜRO inimõiguste komitee üldkommentaar nr 22.- UN doc. CCPR/C/21/Rev. I/Add. 4, 1993.
- [20](#)Komitee tõlgenduses ei kaitse konventsiooni art 18 kollektiivset usuvabadust. M. Evansi järgi on siin vastuolu üldkommentaaride punktiga 2, mille nurgakivi on viitamine traditsioonilise kiriku institutsionaalsele struktuurile. Kui art 18 on mõeldud individuaalse usuvabaduse kaitsmiseks, siis on Evansi arvates üllatav, et kogu üldkommentaaries antud art 18 tõlgendus põhineb võrdlusel institutsionaalsete struktuuridega. Evans, M.D. Freedom of Religion and the European Convention on Human Rights: Approaches, Trends and Tensions. – Cane, P., C Evans, Robinson, Z. (toim). Law and Religion in Theoretical and Historical Context. Cambridge: CUP 2008, lk 214.
- [21](#)The Right to Freedom of Religion and Religious Associations. Survey with Recommendations. The Council of the Baltic Sea States. January 1999, lk 10, 106-109. Vt ka Evans, M. D.; Gunn, J. Majorities, Minorities, and the Rights of Religion and Belief. – Helsinki Monitor, 1998/3, lk 38-44.
- [22](#)Vt ka: 1989 CSCE Vienna Concluding Document, 19 January. – ILM 28 (1989); demokraatlike institutsioonide ja inimõiguste büroo religiooniekspertide (Panel of Experts on Religion, ODIHR) avaldatud seisukohad. – <https://www.osce.org/odihr/freedom-of-religion-or-belief> (2.11.2021).
- [23](#)EIK Ancient Baltic religious association Romuva vs. Leedu, 8.09.2021, p 140-149.
- [24](#)Bielefeld, H., Ghanea, N., Wiener, M., lk 37.

- [25](#)Termini inclusive even-handedness on neutraalsuskohustuse sisustamiseks välja pakkunud professor Silvio Ferrari. Sellest vaatevinklist on problemaatiline hiljutine Euroopa Kohtu lahend, mis võimaldab tööandja n-ö neutraalse imago säilitamiseks keelata ususümbolid. EK C-804/18 ja C-341/19, WABE and MH Müller Handel, 15.07.2021.
- [26](#)EIK Erlich ja Kastro vs. Rumeenia, 09.06.2020.
- [27](#)EIK Thlimmenos vs. Kreeka, 06.04.2000.
- [28](#)Vrd usuõpetusega, mille sisu ja olemus ei pruugi mitmekesisust kaasata. Usundiõpetuse kohta vt ka: Toledo Guiding Principles about Religions and Beliefs in Public Schools. OSCE/ODIHR, 2007 (juhised on tekitanud ka vaidlusi ja ei ole olnud mõningatele traditsioonilistele usulistele ühendustele täielikult vastuvõetavad).
- [29](#)Bielefeld, H., Ghanea, N., Wiener, M., lk 37.
- [30](#)EIK Károly Nagy vs. Ungari, 14.09.2017; EIK Rommelfanger vs. Saksamaa, 06.09.1989; EIK Pellegrini vs. Itaalia, 20.10.2001; EIK Schüth vs. Saksamaa, 23.12.2010; EIK Obst vs. Saksamaa, 23.10.2010; EIK Siebengaar vs. Saksamaa, 20.06.2011; EIK Sindicatul „Păstorul cel Bun“ vs. Rumeenia, 09.07.2013; EIK Fernández Martinez vs. Hispaania, 12.06.2014; EIK Tothpal ja Szabo vs. Rumeenia, 19.02.2019.
- [31](#)EIK Masaev vs. Moldova, 12.05.2009.
- [32](#)Guidelines on the Legal Personality of Religious or Belief Communities. OSCE/ODIHR 2014. – <https://www.osce.org/odihr/139046> (30.10.2021).
- [33](#)Vt Kiviorg, M. Freedom of Religion or Belief – the Quest for Religious Autonomy, lk 232–306; Durham Jr., W. C. Religious Autonomy in Crossroads. –Durham Jr., W. C. et al. (toim). Law, Religion, and Freedom: Conceptualizing A Common Right. London: Routledge 2021; Kiviorg, M. Autonomy of Religious Communities versus the Battle for Human Rights: Two sides of the Same Coin. – Durham Jr., W. C. et al. (toim).